

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ ТАРИХИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Ахмедов Жалол Турсунмуратович

Жиззах политехника институти

“Ижтимоий фанлар” кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Марказий Осиёда миллатлараро муносабатлар алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу мақолада кўп миллатли Марказий Осиё этно-сиёсатининг муҳим жиҳатлари ҳақида фикр-мулоҳазалар ҳақида сўз боради. Минтақада қадим замонлардан буён яшовчи этник гуруҳлар ва элатлар ўртасида маданий, иқтисодий, сиёсий муносабатлар вужудга кела бошлаган. Марказий Осиёнинг этник харитаси кўп асрлар давомида деярли ўзгармасдан келмоқда.

Илмий адабиёт маълумотларидан фойдаланиш ва кўплаб олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижалари Марказий Осиёда миллатлараро муносабатларнинг тарихий жиҳатининг мураккаблигини ва минтақадаги хавфсизлик муаммоларни аниқлаш ва ечим топиш доирасида минтақада миллатлараро муносабатларни ўрганиш долзарблигини кўрсатмоқда.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, тарих, миллат, элат, миллатлараро муносабатлар, Авесто, титул миллат, ўтроқ, кўчманчи, Кушон, турклар, араблар, мўғуллар, хонликлар, Шайбонийлар, Совет ҳукумати, мустақиллик, миллий сиёсат.

Марказий Осиё-Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон каби мустақил республикалардан иборат кўп миллатли минтақадир. Мазкур минтақадаги миллатлараро муносабатлар - бу муайян этник гуруҳларга, турли этник гуруҳларга мансуб аҳолининг турли гуруҳлари ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро муносабатларнинг мураккаб йиғиндисидир. Инсониятнинг, жумладан, минтақа аҳолисининг тарихий тараққиёти жараёнида миллатлараро ва жамоалараро муносабатлар ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеалар ривожига таъсир кўрсатиб, доимо муҳим ўрин тутган. Замонлар ўтиши билан бу муносабатлар ўзгарди, турли даврлар уларда ўзига хос из қолдирди, лекин алоқа жараёнининг икки томони доимо ажралиб келди, яъни маданий ва иқтисодий алмашинув ёки манфаатлар тўқнашуви, кўпинча қуролли тўқнашувлар ва урушларда намоён бўлди.

Уларнинг ҳар бирида давлат номи берилган миллат мамлакат аҳолисининг кўп қисмини ("титул миллат") ташкил қилади, аммо бу мамлакатларда бошқа, катта ёки кичик этник гуруҳларнинг вакиллари ҳам истиқомат қилишади, улар миллий озчиликни ташкил қилишади. Совет ҳукуматининг 1924-йилда Ўрта Осиёда ўтказилган миллий ҳудудий чегаралаш натижасида айрим халқларнинг ихчам яшаш чегаралари белгиланди ва янги давлат тузилмалари вужудга келди ва бу жараён миллий сиёсатининг натижасида юзага келди. Янги чегаралар нақадар сунъий бўлгани, айрим халқларнинг ҳуқуқлари ва фикри қанчалик эътибордан четда қолгани, кўпол хатолар ва бузилишлар ҳақида етарлича кенг адабиётлар мавжуд. Совет ҳокимияти тарихининг бошланиши воқеаларига баҳо берилар экан, баъзи тадқиқотчилар ўша пайтда, янги республикаларнинг чегараларини сунъий равишда делимитация қилиш билан, болшевиклар вақти-вақти билан яширин назоратни ўрнатганлигини таъкидлайдилар.

Марказий Осиёдаги миллатлараро тўқнашувлар ва чегара муносабатларидаги зиддиятлар бунга яққол мисол бўла олади. Умуман олганда, мазкур позицияга қўшилиш мумкин. Дарҳақиқат, айрим халқларнинг яшаш жойи ва табиий ресурсларга бўлган ҳуқуқларининг бузилиши охир-оқибат баъзи зиддиятларга олиб келди. Бу кескинлашув, айниқса, СССР парчаланганидан кейин, суверен давлатлар пайдо бўлгандан кейин яққол намоён бўлди. Бунинг натижасида Марказий Осиё миллий муносабатлардан узоқ минтақа сифатида тавсифланди. Шу билан бирга, полиэтниклик ва миллатлараро муносабатлар кўринишининг шаклланиши бундан анча олдин бошланган ва шунинг учун бу жараённинг хронологик доираси сезиларли даражада кенгайтирилиши лозим. Кичик бир мақола доирасида миллатлараро муносабатлар шаклланишининг барча босқичларини ёритиб бориш, ундан ҳам кўпроқ уларни чуқур таҳлил қилиш мушкул.

Биз тадқиқот доирасида ушбу муаммони кейинги чуқур ўрганишни осонлаштириш ва масаланинг тарихий томонини кўриб чиқиш учун ушбу жараённинг асосий жиҳатларини ажратишга ҳаракат қиламиз. Марказий Осиё қадимдан турли этник-маданий гуруҳлар ўзаро алоқада бўлган ҳудуд бўлиб келган. Ушбу алоқаларнинг муҳим жиҳатлари - тинч ва археологлар томонидан палеолит даврида қайд этилган ва милоддан аввалги 2-минг йиллик охири ва 1-минг йиллик бошларида улар баъзи ёзма манбаларда ҳам ўз аксини топган. Турли маданиятларга мансуб археологик ёдгорликларга кўра, бронза даври қабилаларининг кўчиш йўналишлари, уларнинг ўзаро таъсири ва интеграцияси аниқланади. Бу даврдаги Марказий Осиё мисолида, минтақанинг кенг ҳудудларида жойлашган ҳинд-орий қабилалари ҳақида таъкидлаш лозим. Аксарият ҳолларда ўша даврнинг ўзаро муносабатларини белгиловчи омил

турли хил иқтисодий ва маданий типларга мансуб эди: бир томондан ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи халқлар, иккинчи томондан эса кўчманчи чорвадор қабилалар.

Бу ерда бошқарувнинг ҳар хил турларига эга бўлган минтақа аҳолисининг икки қарама-қарши гуруҳи бир бирига зид қўйилган. Шу билан бирга, сўғдлар ва саклар ўртасида яқин иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлганлигини **мулоқот зонасидаги** археологик ёдгорликларнинг моддий маданияти тасдиқлайди. Ўрта Осиёда бундай зона Сирдарё водийси, айниқса унинг ўрта оқими ҳудудида бўлган. Ўрта Осиё иқтисодий ва маданий типларининг ўзаро таъсири эрамининг II-мингйиллигида ҳам давом этган. Бироқ, IV аср охирига келиб минтақанинг этник харитаси анча мураккаблашди. Юнонлар ва македонияликлар бу ерга милoddан аввалги II асрда кириб келиши натижасида янги этник гуруҳларнинг пайдо бўлиши ҳам эътибордан четда қолмади. Табиий ресурслар учун кураш кучайди, мулк ва бойликларни қайта тақсимлаш юзага келди. Бу курашда кучлилар ғалаба қозонди, мағлуб бўлганлар нафақат ресурслардан, балки кўпинча этник ўзига хосликни ҳам йўқотди, чунки этник гуруҳлар, маданиятлар ва динларнинг аралашмаси мавжуд эди.

Бу даврда таъсир кўрсатган Ўрта Осиё халқлари қаторига сўғдийларни ҳам киритиш лозим. 329-327 йилларда Александр Македонский қўшинига жиддий қаршиликлар маҳаллий аҳолини қирғин қилиш орқали ҳар қандай норозилик шафқатсизларча бостирилди, бойликлар талон-тарож қилинди. Айнан ўша пайтда сўғдларнинг шарққа - Сирдарё чегарасидан ташқарига ва Еттисувга кўчиши бошланди. Кўчманчи қабилалар ҳудудида янги сўғд манзилгоҳлари пайдо бўла бошлади. Мингйиллик боши “халқларнинг буюк кўчиши”ни кутган, миграция жараёнларининг кучайиши билан кечган мураккаб давр бўлди. V-VI асрлардан бошлаб Марказий Осиёга турли туркий қабилалар кириб кела бошлади. Тил ва маданият жиҳатидан қишлоқ хўжалиги аҳолисига яқин бўлган саклар ва массагетлар ўрнини бошқа тилда сўзлашувчи кўчманчилар эгаллай бошлаган. Натижада юзага келган фарқ нафақат бошқарув шаклида, балки ирқий типда ҳам эди.

Кўчманчи чорвадорлар яйловларни доимий равишда кенгайтиришга муҳтож бўлиб, қабилалар янги яйловларни излаб ўз подалари ортидан кўчиб ўтишади, иккинчиси кўпинча низолар мавзусига айланади. Янги яйловларга эга бўлиш истаги, бойлик ва бошқа омиллар чорвачилик муҳитида катта миграцияга сабаб бўлди. VI асрда туркий қабилалар Сирдарё соҳилларига етиб бориб, Ўрта Сирдарё ҳавзасининг салмоқли қисмини ўз давлати – Турк хоқонлиги таркибига киритдилар. Аҳоли миграцияси миллатлараро мулоқот имкониятларининг кескин ошишига олиб келди. Бунинг натижасида, бу даврда сўғдлар ва Ўрта

Осиёнинг бошқа ўтроқ халқлари вакилларининг шарққа, Марказий Осиё қаърига кириб бориши кузатилади. Буюк Ипак йўли йўллари бўйлаб сўғдийларнинг савдо манзиллари ва нуқталари вужудга келган бўлиб, уларнинг мустамлакачилик фаолияти Узоқ Шарққа ҳам етиб борди. Милодий минг йилдаги энг катта маданий интеграция ҳодисаси бу Буюк Ипак йўли эди. Ушбу халқаро савдо йўли фақат интеграция тенденцияси устун бўлган шароитда, мамлакатлар ва халқларнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, уларнинг барча ютуқларини ўзаро манфаатли алмашиш истаги биринчи ўринга қўйилгандагина фаолият кўрсатиши мумкин эди. Буюк Ипак йўли йўллари бўйлаб ўз савдо нуқталари ва мустамлакаларини, асосий савдо шаҳарларида алоҳида манзилларни ташкил этган ва ёт этник муҳит билан кўп қиррали алоқаларни мустаҳкамлашдан манфаатдор бўлган сўғдликлар катта интеграция салоҳиятига эга эдилар.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, интеграция жараёнлари оқими учун турли хилма-хиллик, ўзига хослик, ўзаро таъсир қилувчи субъектларнинг ички имконияти зарур. Буларнинг барчаси Буюк Ипак йўли бўйлаб сўғдлар ва бошқа этник жамоаларнинг кўп қиррали муносабатларида мавжуд эди. Муҳими шундаки, савдо барча интеграция жараёнларининг ривожланишида муҳим омил бўлган. Умумий тарих ва маданий анъаналар бу соҳадаги ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Мазкур минтақадаги сўғд диаспораси Буюк ипак йўлининг бутун узунлиги бўйлаб миллатлараро интеграцияга асос бўлди. Буюк Ипак йўли маконидаги интеграция жараёнлари ҳеч қачон тўхтамаган, балки ўз йўналиши ва мақсадига мос равишда давом этган.

Буюк Ипак йўли кўплаб тадқиқотчилар эътиборини тортади, зеро савдо ва маданий алоқалар тарихини акс эттирувчи кўплаб асарлар нашр этилган, шу билан бирга жамоалараро муносабатлар, нафақат сўғдлар ва турклар ўртасидаги муносабатлар, балки Буюк Ипак йўлида тўқнаш келган барча этник гуруҳлар ҳали етарлича ўрганилмаган.

Арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши нисбатан узоқ тарихий даврни ўз ичига олган бўлиб, унинг оқибатлари аввалги четдан кириб келган халқлардан анча муҳим аҳамият касб этди. Араблар нафақат янги этник кўринишларни олиб келдилар, балки Марказий Осиёда янги дин – исломнинг қарор топиши бошланди. Ислом дини ва маданияти минтақанинг кейинги бутун тарихида муҳим аҳамият касб этади, зотан янги диннинг ўрнатилиши диний мансублик ва эътиқодга асосланган янги ўзликни шакллантиришнинг бошланишини кўрсатди.

Охириги ўрта асрлар даври, анъанавий даврлаштиришга кўра, Ўрта Осиё халқлари учун ҳақиқий турғунлик даври бўлди. XVII асргача Марказий Осиёнинг деярли бутун худуди ўтроқ ва кўчманчи аҳолиси бўлган бир неча

кетма-кет ёки бирга яшаётган давлат бирлашмалари: Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар таркибига бирлашган, Хоразмшоҳлар, Чағатой улуси, Темур ва Темурийлар, Шайбонийлар ва Аштархонийлар.

Диққатга сазовор жиҳати шундаки, бу даврнинг энг йирик воқеаси XVI аср бошларида Дашти қипчоқ ўзбек қабилалари ҳукмдорлари сулоласи Шайбонийлар томонидан Ўрта Осиёни босиб олиниши бўлди. Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи ҳукмронлиги даврига келиб минтақада худудий парчаланиш бошланди. Бунинг натижасида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ягона давлат ўрнида пайдо бўлиб, уларнинг аҳолиси кўп миллатли бўлиб сақланиб қолди. Бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ички низолар эди, яъни хонликлар ўзаро бойлик ва ҳукмронлик учун муттасил урушлар олиб борганлар, бу эса мамлакат иқтисодиёти ва аҳоли аҳволига оғир таъсир қилган.

XIX-асрнинг иккинчи ярмини Марказий Осиёда миллатлараро муносабатларнинг ривожланишидаги янги босқичи сифатида эътироф этиш мумкин. Геосиёсий “Буюк ўйин” натижасида Марказий Осиё Россия империясининг манфаатлари ва таъсири доирасига тушиб қолди. Марказий Осиёнинг Россия империясининг босиб олиниши бўлиниш чизигини яна ўзгартирди, аста-секин минтақада рус мустамлака маъмурияти, амалдорлар ва ҳарбийлар, тадбиркорлар, ишчилар ва кўчирилган деҳқонлар тимсолида европалик аҳоли пайдо бўла бошлади.

Янги келганларнинг кўп қисмини этник руслар ташкил этган бўлсада, улар орасида украинлар, татарлар, яҳудийлар, беларуслар ва бошқа халқларнинг ҳам кўплаб вакиллари бор эди. Минтақада кўчириш сиёсати ҳам жадал суратларда олиб борилиб, Россиядан келган деҳқонлар учун ернинг берилиши – масаланинг бошқа жиҳатларини ҳисобга олмаганда, маҳаллий ва бегона аҳоли ўртасидаги муносабатларда кескинлик зиддиятлар бўлиши мумкин эди. Биз учун минтақанинг этник харитасини ўзгартириб, бу ерда вакиллик қилаётган халқлар сонининг кескин кўпайишини қайд этиш муҳимдир. Марказий Осиёда кўп миллатлилиқ ҳукмрон бўлган воқеликда диний ўзига хослик муҳим рол ўйнаган. Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги ёки Туркистон генерал-губернаторлиги аҳолиси ўзларини мусулмонлар деб кўрсатган. Бу жараён маҳаллий аҳоли ва бошқа халқларнинг ўзлигини англашда муҳим аҳамият касб этган.

Совет давлатининг янги миллий сиёсатни амалга ошириши СССР таркибида янги давлат тузилмалари - миллий республикалар пайдо бўлишига сабаб бўлди. Уларнинг асосий аҳолиси этноними номи билан аталган ана шу республикаларда миллий давлат ва миллий ўз-ўзини онгни шакллантириш жараёнлари бошланади. Ҳар бир республикада маҳаллий тилларда газета ва журналлар чиқарилди, миллий мактаблар, маданий-маърифий муассасалар ва бошқалар

қурилди. Мазкур жараёнларга мос равишда Марказий Осиёда яшовчи халқларнинг янги миллатлараро муносабатлари ҳам вужудга келди. Ўзига хослик жиҳатлари ва ўзаро боғлиқлиги СССР таркибида янги давлат тузилмалари доирасида шаклланди. СССРнинг миллий сиёсатни юритиш ва миллатлараро муносабатларни тартибга солиш борасидаги деярли 70 йиллик тажрибаси (1922-1991) фанда етарлича ёритилган.

Марказий Осиёдаги миллатлараро муносабатларга келсак, уларни совет даврида ўрганиш жадал кечган бўлса ҳам, кучли мафкуравий тазйиқ остида бўлганлиги сабабли тадқиқотлар бирёқлама эди. Кўпгина жиддий масалалар четлаб ўтилди, кўпинча миллатлараро муаммолар ўз вақтида ҳал этилмади ва яширилди. Натижада, маълумки, 1980-йилларнинг охиридаги Собиқ Иттифок иқтисодиётининг инқироз ҳолати миллатлараро муносабатлар ҳолатига кучли таъсир кўрсатди. Ўзбекистон, Қозоғистон, Болтиқбўйи ва Кавказортида миллатлараро ва этник низолар содир бўлди.

Юқоридаги воқеалар кўп миллатли Совет Иттифоқининг миллий давлатларга парчаланиб кетишига туртки бўлди. 1991-йилда СССР парчаланиб, собиқ СССР таркибидаги миллий республикалар суверенитетни қўлга киритгач, миллатлараро муносабатларнинг кўплаб яшириб келинган масалалари фожия бўлиб кескинлашди. Марказий Осиёда суверен республикаларнинг пайдо бўлиши нафақат минтақанинг сиёсий манзарасини ўзгартирибгина қолмай, балки миллатлараро муносабатларнинг ҳолатига ҳам таъсир кўрсатди, янги шароитда этник низолар давлатлараро даражага ўтиши, бу, албатта, минтақадаги давлатлар ўртасидаги муносабатларга ҳам таъсир қилар эди.

Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик муаммоларни миллатлараро можароларга диққат ва эътиборсиз ҳолда ҳал ечиб бўлмайди. Айнан шунинг учун ҳам миллатлараро муносабатлар муаммоларини ўрганиш, чегара муносабатларини ҳал қилиш, ресурсларни тақсимлаш соҳасидаги тадқиқотлар ва шунга ўхшаш жараёнлар замонавий сиёсат учун муҳим омил бўлиб қолмоқда. Марказий Осиёнинг уч минг йиллик этник харитасининг шаклланиш тарихи ҳар бир алоҳида тарихий даврда миллатлараро муносабатларнинг шаклланиш жараёни ва уларнинг хусусиятларини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, муаммони ўрганишда муаммоли вазиятларни ҳал қилишнинг анъанавий усуллари алоҳида эътибор қаратиш лозим. Марказий Осиё ҳудудида турли этник гуруҳларнинг кўп асрлик бирга яшаши, уларнинг турли муносабатлари муаммони ўрганиш учун бой манба бўлади. Жамиятда ҳар доим ички ва ташқи кучлар мавжуд бўлиб, миллатлараро муносабатлар ва миллатлараро зиддиятлардан ўз сиёсий мақсадларида фойдаланиш, турли миллат ва аҳоли гуруҳлари вакиллари бир-бирига қарши қўйишда кўриш

мумкин. Халқлар ўртасидаги муносабатлар тарихини, уларнинг бағрикенглик ва ўтмишдаги кўплаб зиддиятли вазиятларни ижобий ҳал этиш бўйича катта тажрибасини ўрганиш ва уни замонавий воқеликни ҳисобга олган ҳолда қўллаш Марказий Осиёдаги замонавий миллатлараро муносабатларда муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Мирзиёев Ш.М. “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзусида халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. Самарқанд ш. 2017 йил.
2. Мирзиёев Ш.М. “Марказий Осиёда ўзаро муштараклик: таҳдидлар ва янги имкониятлар” мавзусида халқаро конференциядаги нутқи. Тошкент. 19-20 февраль.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008 йил.
4. Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон // Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент, 1965. – Б. 311–312; Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Таржимон А. Расулов / Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968; Абу Райхан Беруни. Канон Мас`уда / Избранные произведения. V. Часть первая. Перевод и примечания Б. А. Розенфельда и А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 1973.
5. Авесто. Қадимги Шарқ тарихи бўйича иқтибослар. – Москва.: Фан, 1989.
6. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ, 2014;
7. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (Ўқув қўлланма). – Т.: Университет, 2007;
8. Буряков Ю.Ф. Связи Средней Сырдарьи в древности /Этнические процессы в древней Средней Азии. – Ташкент, 1986
9. Бушков В. Межэтнические конфликты в Средней Азии.- М., 1993
10. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга 1. - Душанбе: Ирфон, 1989.
11. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга 2. - Душанбе: Ирфон, 1989.
12. Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари . – Б. 170.
13. Камолов Х. История вторжения кочевых племён Дашти Кипчака в Среднюю Азию (XVI в.). АДД. – Душанбе, 2007
14. Караев О. История Караханидского каганата. – Фрунзе, 1983.

15. Касымов Образование русских кварталов в Уратюбе и Худжанде/ Материалы по истории городов Таджикистана. – Душабе: А.Дониш, 1975.
16. Масов Р.М. История «топорного разделения». – Душанбе, 1989.
17. Масов Р.М. Таджики: история национальной трагедии. – Душанбе: Ирфон, 2008.
18. Мирбабаева Т. Вклад Согда и согдийцев на Великом шелковом пути. АКД. - Худжанд, 2005.
19. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллеев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001;
20. Негматов Н.Н. Основные этапы этногенеза тюркских народов (к постановке проблемы) /Материалы конференции, посвященной 2500- летию Мерва. – Ашхабад, 2003
21. Рахимов Н.Т. О некоторых аспектах межэтнической интеграции в V-IX вв. (Опыт согдийско-тюркского синтеза)/ Центральноазиатские гуманитарные исследования, вып. 6. -Худжанд, 2005.
22. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С. 68; Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. - М.: Л., 1948. - С. 86.
23. Эшов Б.Ж. Некоторые особенности древних миграционных процессов на территории Средней Азии [Текст] / Б. Ж. Эшов, А. Т. Жураев // Вестник развития науки и образования. - 2013. - № 4. - С. 147-153. - Библиогр.: с. 152-153 (7 назв.). - ISSN 1991-9484.